

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.18>

УДК: 811.161.2:81'373/23

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТОМ-АНТРОПОНІМОМ

ПЕЛИПАСЬ

Mykola

Микола Іванович,

PELYPAS,

кандидат філологічних наук,
доцент, завідувач кафедри
української філології
Інституту філології Кримського
федерального університету
ім. В. І. Вернадського,
проспект Вернадського, 4,
м. Сімферополь, 295007;
E-mail: p_shkola@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9016-0635>

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor, Head of the
Department of Ukrainian Philology
of the Institute of Philology of
V.I. Vernadsky Crimean Federal
University,
Vernadsky Avenue, 4, Simferopol,
295007;
E-mail: p_shkola@mail.ru

У статті досліджено фразеологічні одиниці з компонентом-антропонімом. Вирізнено за походженням основні групи ФО, які утворюють мікросистему ФО з компонентом-антропонімом, здійснено семантичну характеристику таких одиниць. Зазначено, що абсолютна більшість ФО з компонентом-антропонімом пов'язана з описом людини, рис її характеру, психічних процесів, дій і станів. Чимало ФО також позначають абстрактні поняття й різноманітні ситуації. Тільки окремі ФО цієї мікросистеми характеризують матеріальне становище людини, її поведінку, вчинки тощо.

Проведено структурно-синтаксичний аналіз ФО з компонентом-антропонімом. Констатовано, що більшість ФО цієї мікросистеми структурно оформлені як словосполучення з підрядним чи сурядним зв'язком. Описано структурні моделі ФО з компонентом-антропонімом. Зазначено, що для ФО цієї мікросистеми варіантність здебільшого не характерна.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічні макро- і мікросистеми, типологія, антропонім, семантика, синтаксична структура.

Окремі макро- і мікросистеми фразеологічних одиниць (далі ФО) – частотний об'єкт висвітлення на матеріалі української та інших європейських мов. Знакові з цього погляду

монографія Ю.Ф. Прадіда «Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)», у якій схарактеризовано фразеологічну макросистему «Психічні процеси людини» [Прадід 1997], дослідження мікросистем ФО на позначення часу і простору в українській мові [Редін 1989], фразеосемантичного поля «радість» і «горе» (на матеріалі німецької мови) [Дудка 1994], також праці Н.Ф. Грозьян, О.О. Картамишева, І.Є. Колесникової, Л.Ш. Кубединової, М.О. Шевчук-Черногородової тощо.

Мікросистема ФО з компонентом-антропонімом займає чільне місце у фразеологічному складі сучасної української мови. Як зазначає Л.Г. Скрипник, «здавна на Україні невдах називають Хомою чи Химкою, некультурних, «неотесаних», недоумкуватих – Гапкою, Феською, Хіврею, дурнів – Стецьком, неуважних, неспритних – Солохою, Солопієм тощо» [Скрипник 1970: 113]. Такі стійкі вислови «прикметні тим, що, з одного боку, структурно й функціонально співвідносяться з іншими фразеологізмами, а з іншого – відзначаються своєрідними структурно-семантичними параметрами в силу наявності як компонента власного імені» [Мороз 2016: 353].

Вивченню ФО біблійного характеру, у т. ч. з компонентом-антропонімом, присвячені праці А.М. Кузи [Куза 2016], Л.П. Дядечко [Дядечко 2011], Ж.В. Колоїз [Колоїз 2001]. У зіставному плані ФО з ономастичним компонентом узагалі і власноіменним зокрема в українській і німецькій лінгвокультурі досліджували В.А. Гаманюк і Т.М. Мішеніна [Гаманюк, Мішеніна 2019].

Мета пропонованого дослідження – визначити основні групи ФО за походженням, які об'єднуються в мікросистемі ФО з компонентом-антропонімом, описати їх семантичні та структурно-синтаксичні особливості. Наукова новизна студії – у спробі типологізувати такі мовні одиниці, дібрані з фразеологічних словників (понад 200 ФО), із власної фразеологічної картотеки (понад 100 ФО).

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що за походженням у мікросистемі ФО з компонентами-антропонімами можна виділити такі три великі групи:

1) із загальноживими антропонімами, здебільшого чоловічими іменами: *Макар* – *де Макар телят пасе*; *Гаврило* – *сім мішків гречаного Гаврила*, зі сл. *наговорити* і т. ін.; *Марко* – *як Марко у насльону*, зі сл. *вискакувати* і т. ін.; *Микита* – *ні сюди Микит ні туди Микита*; *Іван* – *безрідні Івани*; *Мартин* – *як*

Мартин мила, зі сл. *наїстися* і т. ін.; *Хома* – *Хома невірний*; *Сидір* – як *Сидорову козу*, зі сл. *бити*; *Христя* – *Христя в намисті*;

2) з антропонімами біблійного походження: *Адам* – *Адамові слізки*; *Кайн* – *каїнова печать*; *Варфоломій* – *варфоломійська ніч*; *Валаам* – *валаамова ослиця*; *Соломон* – *соломонів суд*; *Лазар* – *співати Лазаря*; *Юда* – *Юдин поцілунок*; *Юдине плем'я*; *Мамона* – *служити Мамоні*; *Адам і Єва* – як *Адам і Єва в раю*, зі сл. *невинний* та ін.;

3) з антропонімами міфологічного походження: *Ахіллес* – *ахіллесова п'ята*; *Сізіф* – *сізіфова праця*; *Данайда* – *бочка Данайд*; *Вальпургій* – *вальпургієва ніч*; *Дамокл* – *дамоклів меч*; *Купідон* – *стріла Купідона*; *Тантал* – *муки Тантала*; *Пандора* – *скриня Пандори*; *Прометей* – *Прометейів вогонь*.

За семантичною ознакою серед ФО з компонентами-антропонімами виділяємо групи ФО на позначення:

1) особи або сукупності осіб: *адамове реберце* ‘жінка’: *Місцеві «батюшечки» дуже слабкі щодо «адамових реберців» і мало не щотижня за ту слабкість платять власними святими ребрами...* (Остап Вишня); *їудине коріння* ‘зрадники’: *І все'дно [всеодно] їудиному корінню недовго зиватися* (М. Стельмах) та ін.;

2) зовнішнього вигляду людини: *Христя в намисті* ‘неохайно вдягнена жінка’: *Ви тільки подивіться на неї! Справжня Христя в намисті!* (сл. В. Ужченка); *в костюмі Адама* ‘голий’: *Ні-ні та й з'являлися на пляжі люди в костюмі Адама* (3 журналу) та ін.;

3) рис характеру людини, які відображають:

а) особистість узагалі: *Валаамова ослиця* ‘покірлива, мовчазна людина, що несподівано висловлює протест’: *Добре вам говорити про Валаамову ослицю, але коли кожен осел почне вчити свого хазяїна і керувати людськими вчинками за своїм осячлим розумінням, ми самі перетворимось на осячий табун* (3. Тулуб);

б) взаємини з іншими людьми: *Еолова арфа* ‘співчутливість до горя інших’: *Пролітав буйний вітер край вежі, що стояла самотньо на кручі, Там знайшов він Еолову арфу* (Леся Українка); *поцілунок Іуди* ‘зрадницький вчинок під виглядом доброзичливості’: *Він їде, каже, що повернеться, цілує, а вона відчуває, що це поцілунок Іуди* (3 інтернету) та ін.;

в) ставлення до праці: *заробити як Мишко на лимонах* ‘працювати добросовісно тривалий час, але замість очікуваного

зиску зазнати втрат': *Увесь час Василь працював добросовісно, вкладав душу в роботу, а заробив, на жаль, як Мишко на лимонах* (З інтернету); *сізіфова робота* 'виснажлива й безплідна праця': – *Та будь ласка! Робіть собі на здоров'я. Коли вам до смаку сізіфова робота!* – *спохмурнів трохи Макар Іванович* (А. Головка);

4) розумових здібностей людини, які здебільшого групуються навколо поняття 'нерозумна людина': *Маня з водокачки* 'нерозумна': *Дунав натрапив на розумну людину, а виявилося ні – на Маню з водокачки* (З газети); *Дунька з котелками* 'нерозумна людина': *Чого розлучився?.. Натрапив на Дуньку з котелками* (З газети);

5) психічних процесів людини, зокрема:

– уваги: *носитися як Манька з млинцями* 'приділяти занадто багато уваги': *Батьки дозволяють дівчинці абсолютно все, що їй забагнеться, носяться з нею як Манька з млинцями* (З інтернету); *носитися як Мартин з балалайкою* 'приділяти занадто багато уваги': *Не буде від такої «турботи» користі і тим паче не слід чекати нічого доброго, коли йому [Миколи] все дозволяють, одним словом носяться з ним як Мартин з балалайкою* (З журналу);

– мовлення: *езопівська мова* 'замаскований спосіб висловлення думок': *Побіг [Крайнюк] дзвонити до Горпищенка. Ледве знайшов його і езопівською мовою, натяками домігся згоди, що полковник вислухає наодинці обох своїх розвідників і прихильно поставиться до їхнього прохання* (В. Кучер); *розводити химіні кури* 'говорити про щось, не варте уваги': – *Ти мені, Бреус, не кажи, – вигукнув тоненьким голоском Тягнирядно. – [...] Йому правду кажуть, а він химіні кури розводить* (С. Добровольський);

б) пізнавальних процесів людини, зокрема:

– сприйняття, коли відбувається об'єднання окремих відчуттів в цілісні образи предметів, явищ тощо:

а) часу: *від Адама*, зі сл. *починати* і т. ін. 'з давніх-давен': *З безперестанними охами, сапанням та умліванням Прохіра розказувала. Вона почала від Адама* (М. Коцюбинський); *за царя Гороха* 'дуже давно': *Та й давно, то, мабуть, було, ще за царя Гороха, як було людей трохи?* (М. Кропивницький);

б) простору, місця, предметів у просторі: *куди Макар телят не гнав* 'далеко': – *Все платформи та програми шукають [...], за яку, трясця їхній тітці, туди йдуть, куди Макар телят*

не знав (М. Стельмах); *авгієві стайні* ‘надзвичайно забруднене місце’: – *От ти прийми чернецтво, стань на чолі єпархії і покажи, як треба жити пастирям, очисти од скверни істину. – І Геркулес не зміг би очистити ваші авгієві стайні!* (Вас. Шевчук);

в) руху: *бігати як Катря в постолах* ‘безладно рухатися без потреби’: *І заради чого потрібно було витратити стільки сил, метушитися, бігати як Катря в постолах* (З газети); *волочитися як Федькова кобила* ‘повільно рухатися’: *Вже зрозуміло, що не будемо вчасно, бо Микола волочиться як Федькова кобила* (З інтернету);

г) оцінки кількості: як *Марко на вовні*, зі сл. *заробити* і т. ін. ‘абсолютно нічого’: *Коли потяг разів зо два цигарку, сплюнув і сказав невідомо до кого: – Заробив як Марко на вовні* (Д. Косарик); як *Мартин мила*, зі сл. *наїстися* і т. ін. ‘дуже багато, більше, ніж треба’: *Отже, все поїсть: там і пелька, мов прірва... Бач, лигає як Мартин мило...* (М. Старицький).

7) різноманітних дій і станів людини, їх інтенсивності, якісного і кількісного вияву: *впадати в обійми Морфея* ‘засинати’: *Оминаючи всякі віщування, пов’язані зі снами, найгірша річ, яку людина може вчинити іншій людині, коли та збирається впасти в обійми Морфея, – це вибити її зі сну власним базіканням чи іншою необачною поведінкою* (З інтернету); *дерти як Сидорову козу* ‘дуже сильно бити’: *Іванко завинив та дуже боявся, щоб його не почали дерти як Сидорову козу* (З інтернету); *удалося як тій Солосі* ‘дії людини, які не призводять до бажаного результату і дуже часто пов’язані зі збитками, втратами’: *Розраховував на позитивний результат, а вийшло навпаки, удалося як тій Солосі* (З інтернету); *бігає як Ганна без солі* ‘даремно метушитися’: *Натомість щоб заспокоїтися, дівчина нервує, бігає як Ганна без солі* (З інтернету);

8) абстрактних понять: *Гордійв вузол* ‘складна, заплутана справа’: *Чи вона божевільна, [...] чи, може, задумує щось дуже мудре, [...] таке, як Гордійв вузол, що йому ні початку, ні кінця не знайдеш?* (І. Франко); *прокрустове ложе* ‘штучна мірка, під яку силоміць підганяють реальне життя’: *Чи не тому було так боляче саме за нього [В. Стуса], що він, великий і народжений для великих діянь, так мучився в прокрустовому ложі й ніяк не міг зійтися з тими, що навчилися у цьому ложі спати й співати.* (Є. Сверстюк).

Заслуговує на увагу синтаксична структура ФО з компонентом-антропонімом, а також моделі, за якими вони побудовані. Структурно такі ФО, як правило, відповідають:

1) словосполученню:

а) з підрядним зв'язком і побудовані за такими моделями:

– прикметник(дієприкметник) + іменник (Н. в.) або ж іменник (Н. в.) + прикметник (дієприкметник): *Аркадська ідилія, бісів Юхим, самозакоханий Нарцис; Івани безрідні, Хома невірющий, Павло замазаний*; прийменник + прикметник + іменник (непр. в.): *по Марусин поясок, з Антонову сльозу, до Фенькиних віників*;

– іменник (Н. в.) + іменник (Р. в.): *часи Астерей, звістка Йова, скриня Пандори* та ін.; іменник (Н. в.) + прийменник + іменник (непр. в.): *Христя в намисті, Дунька з бомбоскладу*, прийменник + іменник (непр. в.) + іменник (непр. в.): *за царя Тимка, в обіймах Морфея, з часів Адама*.

Іноді паралельно вживаються конструкції іменник (Н. в.) + іменник (Р. в.) *нитка Аріадни, печать Каїна, вогонь Прометей* і прикметник + іменник (Н. в.) *аріаднина нитка, каїнова печать, прометеїв вогонь*;

– дієслово + іменник (непр. в.): *співати Лазаря, служити Мамоні*; дієслово + іменник (непр. в.) + іменник (Р. в.): *вразити стрілою Амура; шукати могилу Мойсея*, дієслово + прикметник + іменник (Н. в.): *розрубувати гордійв вузол*.

Деякі ФО з компонентом-антропонімом побудовані за моделлю складних підрядних словосполучень: *скидати з себе ветхого Адама, Робінзон на безлюдному острові, сім мішків гречаного Гаврила*, зі сл. *наговорити* і т. ін.;

б) із сурядним зв'язком: *Марфа і Марія, ні сюди Микита ні туди Микита, баба Палажка і баба Параска*.

Низка ФО побудовані за моделлю порівняльного звороту: *вискочити як Кузьма з маку / як Марко з пасльону*; *заробити як Хома на вовні* та ін. У таких ФО дієслово іноді виступає не як супутнє слово, а як компонент ФО: *розібрало як Омелька після сироватки, удалося як тій Солосі, носитися як Іван з дверми*.

Якщо основою порівняння є якісний прикметник, то в окремих випадках він виступає як компонент ФО, але з протилежним значенням: *гарний як Пилипові штани, хороший як Микутина свита навиворіт, розумний як Беркова мурмурка*.

Іноді у ФО, побудованій за моделлю порівняльного звороту, поєднується сурядний і підрядний зв'язки: *як Адам і Єва в раю*, зі сл. *невинний*;

4) підрядному реченню складнопідрядного речення (*де Сидір козам роги править, де Тарас свині не пас, куди Макар телят не гонить*), а іноді навіть двом підрядним реченням із послідовним підпорядкуванням (*мов той дурний Мартин, що мила об'ївся*, зі сл. *метушиться* і т. ін.: *Бігає, метушиться, мов той дурний Мартин, що мила об'ївся* (З. Мороз)).

Більшість ФО з компонентом-антропонімом не допускають варіантності, вона властива лише окремим ФО: *юдине (їудине) плем'я (поріддя, коріння)*; *заробити (виграти) як Хома на булках (качалках, вовні)*; *вискочити (вирватися, вистрибнути) як Пилип (Кіндрат, Сень) з конопель*.

Зважаючи на висловлені міркування, можна зробити такі висновки: 1. ФО з компонентом-антропонімом – компонентно наповнена мікросистема у фразеологічному складі сучасної української мови; 2. Серед ФО з компонентом-антропонімом за критерієм походження виокремлюємо три основні групи: а) із загальноживаними іменами; б) з антропонімами біблійного походження, в) з антропонімами міфологічного походження; 3. Більшість ФО з компонентом-антропонімом пов'язана з описом людини, рис її характеру, психічних, зокрема й пізнавальних процесів, дій і станів людини, а також абстрактних понять, різноманітних ситуацій тощо; 4. ФО цієї мікросистеми в основному побудовані за моделлю словосполучень, частіше з підрядним, рідше – сурядним зв'язком; 5. Найпоширеніші моделі, за якими побудовані ФО з компонентом-антропонімом, співвідносні з підрядним словосполученням: *прикметник + іменник* і *прийменник + іменник + іменник*; 6. Здебільшого ФО з компонентом-антропонімом не властива варіантність.

Гаманюк В., Мишеніна Т. Фразеологізми з ономастичним компонентом як репрезентанти національної культури (німецько-українські паралелі). *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету / Philological Studies: Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University*. 2019. Т. 20. С. 29–54.

Дядечко Л.П. «Адамів слід» в українській фразеології. *Українське мовознавство: Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. 2011. № 41. С. 18 – 23.

Дудка В.І. Становлення та розвиток фразеосемантичного поля «радість» і «горе» в німецькій мові (досвід діахронічного дослідження): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1994.

Колоїз Ж.В. Слово Благовісті: Словник-довідник фразем біблійного походження. Кривий Ріг, 2001.

Куза А. Типологія релігійних фразеологічних одиниць: генетичні та структурно-семантичні групи. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія «Філологія». 2017. Вип. 40. С. 53 – 65.

Мороз О.А. Ономастична фразеологія в українській та польській мовах в національно-культурному слов'янському просторі. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. 2016. Вип. 66. Т. 278. С. 77 – 81.

Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). Київ-Сімферополь, 1997.

Редин П.А. Фразеологизмы с пространственным и временным значением в современном украинском языке: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харьков, 1989.

Скрипник Л.Г. Власні назви в українській народній фразеології. *Мовознавство*. 1970. № 2. С. 54 – 66.

REFERENCES

Hamaniuk, V., Mishenina, T. (2019). Phraseologisms with onomastic component as representatives of national culture (German-Ukrainian parallels). *Philological Studies: Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University*. T. 20. P. 29 – 54. (in Ukr.)

Diadechko, L.P. (2011). «Adam's footprint» in Ukrainian phraseology. *Ukrainian Linguistics: Taras Shevchenko National University of Kyiv*. 2011. № 41. P. 18 – 23. (in Ukr.)

Dudka, V.I. (1994). Formation and development of the phraseosemantic field «joy» and «sorrow» in the German language (experience of diachronic research): author's ref. dis. ... cand. philol. science. Kyiv. (in Ukr.)

Koloiz Zh., V. (2001). Word of the Annunciation: A dictionary of phrases of biblical origin. Kryvyi Rih. (in Ukr.)

Kuza, A. (2017). Typology of religious phraseological units: genetic and structural-semantic groups. *Problems of the humanities. Philology series*. Vol. 40. P. 53 – 65. (in Ukr.)

Moroz, O.A. (2016). Onomastic phraseology in Ukrainian and Polish languages in the national-cultural Slavic space. *Scientific works. Philology. Linguistics*. Vol. 66. T. 278. P. 77 – 81. (in Ukr.)

Pradid, Yu.F. (1997). Phraseological ideography (research issues). Kyiv-Simferopol. (in Ukr.)

Redin, P.A. (1989). Phraseologisms with spatial and temporal meaning in the modern Ukrainian language: author's ref. dis. ... cand. philol. science. Kharkiv. (in Rus.)

Skrypnyk, L.H. (1970). Vlasni nazvy v ukrainskii narodnii frazeolohii. *Movoznavstvo*. № 2. P. 54 – 66. (in Ukr.)

Статтю отримано 12.04.2021

Mykola Pelypas

TYOLOGY OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ANTHROPNYM COMPONENT

The article is dedicated to the study of phraseological units with an anthroponym component in the Ukrainian language. In particular, it is noted that this phraseological microsystem was never studied within the Ukrainian language as a separate subject, but only in conjunction with studying phraseological units with a proper name component in general.

The analysis carried out makes it possible to single out three main groups of phraseological units with an anthroponym component depending on origin: 1) those with commonly used anthroponyms, male names in most cases; 2) those with anthroponyms of biblical origin; and 3) those with anthroponyms of mythological origin.

On the basis of semantic features, nine most essential groups were identified in this phraseological microsystem. It is emphasized that the absolute majority of phraseological units with an anthroponym component are associated with a description of a person, his character traits, mental processes, actions and states, etc. A significant part of the phraseological units within this microsystem characterize abstract concepts and various situations, and only a small number of them are used to designate material merits or, vice versa, shortcomings of a person, his behavior, actions, etc.

A structural-syntactic analysis of phraseological units with an anthroponym component is also carried out. It is stated that in terms of structure, the lion's share of phraseological units of this microsystem correspond to a word combination with a subordinate connection to a greater extent, and with a coordinative connection to a lesser extent. A part of phraseological units with an anthroponym component also correspond to a combination of words, a common figure of speech and a subordinate clause of a complex sentence. The

models used to construct phraseological units with an anthroponym component are described in detail.

The factual phraseological material indicates that variance is a nontypical phenomenon for the phraseological units of the analyzed microsystem, especially for phraseological units with an anthroponym component of biblical origin and the same units of mythological origin.

Key words: phraseological unit, phraseological macro- and microsystems, typology, anthroponym, semantics, syntactic structure